

že nabádá k dialogu, který za jistých okolností může vést ke konsolidaci vojenskoso sociologického výzkumu. Současně však potvrzuje, že sociologie vojenství zatím netvoří ucelený teoretický systém. Je možno souhlasit s J. van Doornem, že „přes pozoruhodný pokrok v posledním desetiletí nemá sociologie vojenství ještě jasné ohnisko. Jako u mnoha dalších odvětví sociologie je předmět výzkumu skryt za širokým okruhem jevů bez náležité systematické teoretické koherence.“

Doornova myšlenka o nezbytnosti překonat izolaci výzkumu armády od výzkumu války a překonat i metodologickou izolaci sociologie vojenství od sociologie míru a sociologie mezinárodních vztahů je podnětná. Zdá se však, že na cestě k realizaci bude třeba překonat řadu obtíží teoretického, institucionálního i funkcionálního charakteru.

Při jejich řešení může významnou roli sehrát především marxistická sociologie vojenství, jejíž základní vědeckou devizou je materialistické pojetí dějin, společnosti i ozbrojeného násilí. Marxistická sociologie vojenství tím, že akcentuje sociálně ekonomické a třídní determinanty ozbrojeného násilí, nejenže neuzavírá, ale naopak otevírá cestu i k pochopení relativně autonomní role vojenských institucí v daném sociálně politickém systému. K zvýšení efektivnosti vojenskoso sociologického výzkumu však bude nezbytné usilovat i o seriózní systematizaci dosavadních poznatků a vytvoření odpovídajícího kategoriálního a pojmového aparátu.

Důležitou podmínkou je i budování odpovídající institucionální základny. V kapitalistických státech již po řadu let pracují profesionální vojenskoso sociologické výzkumné instituce. Mnohá sociologická pracoviště se stávají přímými filiálkami armády. Tento jev, který ještě v 50. letech byl předmětem ostré kritiky, je dnes běžnou formou existence vojenské sociologie. Symposium vojenských sociologů uspořádané r. 1970 orgány NATO dokazuje, že dochází i k pokusům o integraci vojenskoso sociologického výzkumu v mezinárodním měřítku. Dnes se na vojenském sociologickém výzkumu podílejí nejen tradiční sociologické „velmoci“, ale i další země, jako Holandsko, Švédsko, Itálie a další. Významným prvkem v rozvoji sociologie vojenství je iniciativa sociologů z rozvojových zemí, kteří často přicházejí s progresivními a angažovanými prvky. Odpovídající institucionální podmínky pro rozvoj marxisticko-leninské sociologie vojenství jsou dnes vytvořeny prakticky ve všech evropských socialistických zemích. To zlepšuje podmínky pro integraci a kooperaci výzkumu v mezinárodním měřítku a povede i k posílení vlivu marxistických sociologů v příslušných orgánech Mezinárodní sociologické asociace. Ve Varně se delegáti ze socialistických zemí především postavili za požadavek, aby se zlepšila kolektivnost v činnosti výzkumného výboru *Ozbrojené síly a společnost*, aby byla posi-

lena koordinující role tohoto orgánu a aby se tato instituce, která dosud připomíná neorganizovanou pospolitost, změnila ve více formalizovanou strukturu (zřízením příslušných oddělení a sekcí), která by lépe vyhovovala potřebám specializace a koordinace výzkumu v mezinárodním měřítku.

Důležitou otázkou je posouzení funkce sociologie vojenství. Československá delegace poukázala jak na londýnské konferenci pracovní skupiny *Ozbrojené síly a společnost* v roce 1967, tak i ve Varně na neudržitelnost mýtu vědecké neutrality, scientismu a weberovských imaginací o „sociologii osvobozené od hodnot“, které dosud přžívají v nemarxistické sociologii vojenství. VII. světový kongres znovu potvrdil, že řešení dilemat soudobé sociologie vojenství nespočívá ve společenské izolaci vědy, ale v jejím spojení se zájmy těch společenských sil, které reprezentují pokrok lidské společnosti a její mírový rozvoj. J. T. Gesek (PLR) ve svém příspěvku zdůraznil, že za podmínek nebezpečí, které ohrožuje mnoho národů, a dokonce celé lidstvo, mohou významnou roli při upevňování světového míru sehrát představitelé humanitních, společenských věd, zvláště sociologové. K tomu navrhuje:

- „1. Sjednotit úsilí sociologů zkoumajících sociální a politické problémy válek a armád, zobecňovat vědecky verifikované výsledky výzkumu o příčinách a následcích válek, zvláště současných.
2. Přispět k dosažení pokud možno nejvyšší hodnoty diagnostických výsledků výzkumu (problémů „mechanismu“ geneze síly, role armád ve společnosti apod.).
3. Vytvořit příznivé podmínky pro praktické posouzení verifikace, metodologie a metod výzkumu různých aspektů válek.
4. Přispět k integraci výzkumu sociologických a politických problémů války a míru prováděných specialisty z různých vědních oborů.“

Je povzbudivé, jestliže se i v kapitalistických státech někteří sociologové přiklání k myšlence, že není nadále ušné udržovat profesionální exkluzivitu sociologie vojenství za cenu lhostejnosti k osudům lidstva.

Josef Hrabě

Operativní výzkum československé televize

Československá televize zahájila nový kontinuitní operativní výzkum v říjnu 1970. V experimentální podobě je však znám již od 2. čtvrtletí 1970¹. Výzkum se opírá o panelový soubor 500 respondentů z Čech a Moravy. Bezprostředním cílem operativního výzkumu je zjišťování stupně obliby a sledovanosti pořadů 1. a 2. programu televize. Panel je koncipován jako reprezentativní vzorek. Kontrolovanými znaky jsou věk, pohlaví, vzdělání a typ obce bydliště respondentů. Funkce panelu je omezena vždy na tři měsíce. Po uplynutí této doby jsou všichni členové panelu nahrazeni

z oddělení sociologických výzkumů studijního odboru Československé televize. Oponenty projektu byli František Zich a Jiří Hudeček.

¹ Projekt výzkumu byl připraven Eduardem Součkem, pracovníkem katedry statistiky Vysoké školy ekonomické, ve spolupráci s Jitkou Beránkovou

novými respondenty ve stejném počtu a struktuře. Tím je zachována srovnatelnost výsledků. Toto jsou hlavní atributy nového operativního výzkumu. Nyní podrobněji k některým bodům.

1. Reprezentativnost panelu

Obecným principem sestavení panelu respondentů je požadavek, aby panel svou strukturou zajišťoval reprezentativní účast všech kategorií populace, jejichž diferencující vliv na postoj k televiznímu programu je prokázán. Písrné chápání reprezentativnosti má ovšem v sociologickém výzkumu logické opodstatnění pouze tam, kde hlavní hypotézy výzkumu je možno ověřit jen při znalosti celkových globálních výsledků za populaci. Jestliže je větší zájem o srovnávání jednotlivých částí populace, může se snaha o reprezentativní zastoupení všech podskupin ve vzorku stát překážkou srovnání, a to zejména tehdy, když mezi velikostí podskupin jsou podstatné rozdíly. V menších vzorcích je zpravidla jakákoli vnitřní analýza znemožněna rychlým zvětšováním výběrové chyby při hlubším třídění. Otázku reprezentativnosti nelze proto zpravidla odtrhovat od záměrů analýzy a od predikce úlohy, kterou mají ve výzkumu plnit globální výsledky².

Při úvahách o struktuře panelu a jejím vztahu k cílům operativního televizního výzkumu byl kladen hlavní důraz na snadnou srovnatelnost ohlasu a sledovanosti u různých socioekonomických kategorií populace ČR. Tomuto záměru nejlépe odpovídá rozvržení panelu do několika stejně početných skupin zastupujících různé kategorie ekonomicky aktivních a neaktivních složek populace. Operacionalizace jednotlivých variant takové klasifikace se neobešla bez rozboru korelací mezi sledovaností a postoji k programům na jedné straně a identifikačními znaky, které souvisí s pracovní profesí aktivních osob, na straně druhé. Hlavní problém byl v tom, že většina tradičně zjišťovaných identifikačních znaků málo vypovídá o volném čase, režimu pracovního dne a stylu života jedince. Proto byla pro ekonomicky aktivní složku obyvatelstva navržena třidimenzionální klasifikace, která bere v úvahu typ odvětví, druh vykonávané profese a jako pomocný znak vzdělání. Touto klasifikací jsou do panelu kvótní procedurou zařazovány čtyři různé (stejně početné) tzv. profesionální skupiny osob. Zbytek panelu (pátou skupinu) tvoří osoby ekonomicky neaktivní, zastoupené důchodci a ženami v domácnosti. Panel zahrnuje studující mládež, její divácké reakce budou zjišťovány pouze jednorázovými sondami.

Zásady reprezentativnosti jsou v panelu uplatněny u čtyř demografických znaků:

a) věku — v rozdělení do skupin: 15—24, 25 až 39, 40—59 a 60 a více let;

- b) pohlaví — muži, ženy;
- c) vzdělání — v rozdělení: základní, střední, vyšší odborné a vysokoškolské;
- d) typu obce bydliště — město, venkov.

Panel je tedy v zásadě koncipován jako kvótní vzorek, respektující — až na socioekonomické znaky — skutečné zastoupení hlavních skupin populace. Je nepochybné, že použitý postup v určité míře zkresluje průměrné výsledky při zpracování panelu jako celku. Tento nedostatek je však podle našeho názoru více než vyvážen těmito výhodami:

- Hlavní smysl operativního výzkumu je ve sledování rozdílu v reakcích různých diváckých skupin a hledání jejich příčin. Zjištění globálního údaje za populaci má až druhořadý význam.
- Fluktuace a „úmrtí“ členů panelu je s to podstatně ovlivnit reprezentativnost výsledků u malých podskupin panelu, nebude však mít velký vliv na výsledky týkající se profesionální skupiny, protože skupinové vzorky jsou dostatečně velké, a tedy stabilní. Tímto postupem je proto současně zjednodušeno udržování potřebné stálosti panelu.
- Z výsledků týkajících se profesionálních skupin lze poměrně snadno rekonstruovat globální výsledek. V perspektivním programu operativního výzkumu se počítá s tím, že ihned po získání podrobnějších údajů o socioekonomických charakteristikách populace ČR ze sčítání k 1. 12. 1970 budou pro každou profesionální skupinu určeny „váhy“, které budou sloužit pro odvození přesných celkových dat.

Procedura použitá pro sestavení panelu respondentů operativního výzkumu je kombinací náhodného a kvótního výběru. V první fázi je náhodným výběrem ze seznamů adres majitelů televizní koncese získán rozsáhlý vzorek, který slouží pro potřeby písemného náboru respondentů. Televiznímu koncesionáři jsou spolu se sdělením podmínek spolupráce zaslány pro všechny členy domácnosti (nad 15 let věku) dotazníky. Ti, kteří souhlasí s podmínkami a jsou ochotni stát se po dobu tří měsíců členy panelu, zašlou vyplněné dotazníky zpět ke zpracování.

Ve druhé fázi je soubor získaných dotazníků použit pro kvótní naplnění panelu. Jsou přitom respektovány tyto principy:

1. každá domácnost může být v panelu zastoupena pouze jedním členem;
2. jsou vybrány pouze osoby, které kombinací svých identifikačních znaků vyhovují předem určeným kritériím z hlediska věku, pohlaví, vzdělání, typu obce bydliště a profesionální skupiny.

² Realizace reprezentativního vzorku — písrné vzato — předpokládá, že bude uskutečněn náhodný výběr osob. Tato cesta je v praxi sociologických výzkumů z několika důvodů ztížena:

1. Náhodný výběr předpokládá, že osoby, které byly vybrány do vzorku, budou skutečně prošetřeny. Každé odmítnutí zúčastnit se výzkumu je porušením reprezentativnosti.

2. Náhodný výběr se technicky opírá o existenci tzv. opory výběru. Televizní výzkumy mají tu výhodu, že mohou použít seznamy majitelů televizní koncese, tj. v podstatě evidenci domácností vlastních televizorů. Avšak ani tato evidence neumožňuje zajistit skutečně náhodný výběr jedince.

Technické obtíže spojené se sestavením pětisetletného panelu z několika tisíců dotazníků umožňuje řešit samočinný počítač.

Metodické řešení náhodného výběru adres koncesionářů je podřízeno zejména organizačním potřebám: urychlení styku s panelem, zajištění kontroly sběru dat, zjednodušení výběrové procedury. Výběrové schéma dává možnost zjistit účast všech typů obcí a současně koncentrovat členy panelu do únosného počtu územních jednotek. Pro potřeby výběru byly všechny obce CSR rozděleny do 5 velikostních skupin: obce do 2000 obyvatel, obce s 2000 až 9999 obyvateli, obce s 10 000 až 49 999 obyvateli, obce s 50 000 až 99 999 obyvateli a velkoměsta nad 100 000 obyvatel. Výběrovými jednotkami jsou postupně okresy, obce, poštovní okrsky a televizní koncesionáři. Zařazení výběru poštovních okrsků do výběrového schématu má ten význam, že zmenšuje prostorové rozptýlení potenciálních respondentů a zjednodušuje organizaci sběru dat. Rozsah výběru adres televizních koncesionářů se pohybuje kolem tří a půl tisíce. Míra ochoty a zájmu o spolupráci s televizí je zatím na hranici 30 %, avšak zdá se, že má tendenci k růstu.

2. Funkce panelu

Členové panelu na sebe neberou závazek poslechu větší části televizního programu, než je jejich zvykem. Smyslem operativního výzkumu je zjištění typické situace ve sledovanosti a názorech diváků. Respondent nemá nijak měnit své zvyklosti a přizpůsobovat své mínění o televizních pořadech mínění jiných členů domácnosti.

Styk s panelem je písemný. Respondentovi je pravidelně zasílán dotazník s předtištěným televizním programem, kde vyznačí míru své spokojenosti u pořadů, které sledoval, nebo příslušné okénko proškrtne. Aby nedošlo k odkládání záznamu, je program týdne rozdělen do dvou bloků (pondělí až čtvrtek a pátek až neděle) a sběr údajů je organizován hned po skončení programového bloku. Míra spokojenosti je vyjádřena pětistupňovou hodnotovou škálou. Význam jednotlivých variant škály má respondent upřesněn takto:

Míra spokojenosti:

- 1 — byl jsem mimořádně spokojen, již dlouho jsem tak pěkný pořad neviděl;
- 2 — pořad se mi líbil, byl jsem spokojen;
- 3 — pořad mě nijak zvlášť nezaujal, ale dalo se na to dívat;
- 4 — pořad se mi nelíbil, zklamal mě;
- 5 — tak špatný pořad jsem už dlouho neviděl, byl jsem naprosto nespokojen.

Včasný sběr dotazníků je zajištěn prostřednictvím poštovních doručovatelek. Dosavadní zkušenosti ukazují poměrně dobrou stabilitu panelu. Počet členů, kteří přeruší nebo odřeknou spolupráci v průběhu čtvrtletí, nepřesahuje 6 %. Zajímavé je, že tato „úmrtnost“ se nijak nekumuluje v žádné sledované skupině respondentů a je vcelku v panelu rovnoměrně rozložena. I přesto se zdá nezbytné trvat na rotaci celého panelu po uplynutí období, protože další spolupráce patrně mění

původní spontánní reakce členů panelu a dochází k nezdravému profesionalismu. V programu operativního výzkumu se počítá s tím, že tento tzv. panelový efekt bude nutno vždy po určité době zhodnotit. Zatím se k tomuto účelu využívá možnost srovnání výsledků ze dvou — po dobu jednoho týdne — souběžně fungujících panelů, z nichž jeden začíná a druhý končí svou spolupráci. V budoucnu to budou rovněž jednorázové výzkumy.

3. Zpracování výsledků

Údaje operativního výzkumu jsou zpracovávány podle týdnů, měsíců a čtvrtletí. V zájmu maximální rychlosti a přesnosti je zpracování zajišťováno ve spolupráci s odbornými výpočetními technikami Československé televize na samočinném počítači ZPA 600. Vstupní údaje o identifikačních znacích každého respondenta jsou trvale uloženy v paměti počítače a k nim jsou postupně zaznamenávány výsledky výzkumu. Každý pořad je zakódován podle doby, kdy byl vysílán, délky, výrobce a žánru. Třídící sestavy míry spokojenosti a sledovanosti je tedy možno zjistit z řady hledisek.

Kolektivní reakci panelového souboru nebo jeho skupin vyjadřuje tzv. index spokojenosti, který je aritmetickým průměrem ze zjištěných hodnotících známek. Index je transformován do rozpětí -10 až $+10$, aby více vynikly difference při srovnávání. Průměrná sledovanost pořadu je zachycena procentem diváků, kteří pořad sledovali. Pokud jsou hodnoceny sledovanosti bloků pořadů, je respektována různá časová délka pořadů.

V programu zpracování zaujímá významné místo porovnávání úspěšnosti jednotlivých pořadů. Pro hierarchické uspořádání pořadů se však sám index spokojenosti nebo samo procento sledovanosti dobře nehodí; oba ukazatele nedávají různým pořadům rovnocenné podmínky: pořady v optimální vysílací době mohou mít i při nízkém hodnocení vysokou sledovanost a naopak. Proto byl pro ocenění úspěšnosti pořadu navržen ukazatel, který bere v úvahu obě hlediska. Jeho konstrukce se opírá o logický předpoklad, že maximální úspěšnost charakterizují plná sledovanost a nejvyšší hodnocení pořadu. Maximum (5000 bodů) získává tedy pořad sledovaný celým souborem 500 respondentů a oceněný každým jednotlivcem známkou $+10$. Menší bodový zisk znamená buď menší sledovanost nebo horší hodnocení. Navržený ukazatel úspěšnosti má ovšem plný význam především v kombinaci s ostatními, jemnějšími informacemi o pořadu.

Do palety základních ukazatelů bude nutno zařadit i míry variability diváckých reakcí. Shoda průměrných reakcí může vyvolat klamný dojem, protože neříká nic o struktuře spokojenosti. Stejný průměrný index spokojenosti získáme u pořadu, ve kterém převládají obě krajní reakce, právě tak jako u pořadu, u kterého převažuje neutrální postoj. Znalost úrovně variability je nutná při hodnocení pořadů umělecky nebo společensky problémových, u nichž hledáme příčiny rozdílných postojů.

Zajímavým rysem nového operativního výzkumu je sladení zpracovatelské a publikační činnosti. Týdenní a měsíční přehledy výsledků jsou již počítacem připraveny ve formě, kterou lze bez úprav použít pro publikaci. Teprve čtvrtletní třídící sestavy jsou upravovány pro publikaci a doplňovány obsažnějším slovním doprovodem. V současné době je již připraven program, podle kterého bude zpracování čtvrtletních výsledků rozšířeno o výpočet řady zevšeobecňujících statistických charakteristik: znaménkové schéma, Hoffstätterův koeficient kontingence, Spearmanův koeficient korelace a testy závislosti.

*

Roční bilance činnosti operativního výzkumu Československé televize ukazuje, že použitá metoda panelového šetření se osvědčila a snese srovnání s obdobnými zahraničními televizními průzkumy. Tento článek má pouze informativní charakter a všimá si hlavně problémů statistické povahy. Při ověřování reliability výsledků však bude nutno souběžně se zpřesňováním technického vybavení výzkumu dosáhnout jistoty také v tom, jak se ve výsledcích promítají nedokonalosti v operacionalizaci používaných pojmů a veličin, jak je splněn předpoklad o nezávislosti deklarovaného názoru a postoje vybraného člena domácnosti na ostatních členech. Nevíme také, jaké jsou rozdíly v reakcích na televizní program u jedinců, kteří byli ochotni ve výzkumu pracovat, a celou populaci.

Eduard Souček

Jan Szczepański o problémech polské společnosti

Polský deník *Życie Warszawy* ze dne 10. ledna 1971 uveřejnil článek známého polského sociologa, ředitele Filosofického a sociologického ústavu Polské akademie věd prof. dr. Jana Szczepańskiego, nazvaný *Další pokračování záležitosti Poláků*. Článek vzbudil mezi čtenáři velkou pozornost, o čemž svědčí mimo jiné i to, že výňatky z něho byly otištěny rovněž například v jednom z nejrozšířenějších polských kulturně politických týdeníků *Kultura*. Szczepański se v něm zabýval klíčovými otázkami, o nichž se v Polsku začalo velmi intenzivně diskutovat po VII. plénu ÚV Polské sjednocené dělnické strany, které znamenalo významný obrát v životě polské společnosti. Protože se domnívám, že názory Jana Szczepańskiego budou zajímat i naši sociologickou veřejnost, uvádím nejdůležitější části jeho článku:

„Mnoho let narůstalo v našem národě přesvědčení, že vedení hospodářství i všech oblastí kolektivního života nevyužívá plně všech potenciálních možností, které tkví v našich přírodních i lidských zdrojích. Je tudíž třeba získat přehled o těchto zdrojích, promyslet metody jejich mobilizace a optimálního využití a ukázat cesty postupu vpřed, reálné a dosažitelné pro každou rodinu i každého občana.

S obecnými direktivami řešení nás ve svých projevech seznámili Edward Gierek a Piotr

Jaroszewicz jasně, věcně a obsažně. Tyto direktivy byly po napětí posledních týdnů přijaty s pocitem úlevy a působily povzbudivě. V našem národě je totiž obrovské množství zručných a silných rukou i schopných mozků, jež už dlouho čekají na možnost plodnější a tvořivější činnosti, která by vedla k viditelným výsledkům a popohnala Polsko vpřed, navazující tak na to, čeho bylo dosaženo v 25 poválečných letech.

Vzniká však řada otázek, jak tyto generální směrnice, obsažené ve zmíněných projevech, převést do konkrétních direktiv činnosti v jednotlivých oblastech kolektivního života, jak do další výstavby socialistického systému zapojit ony milióny rukou a mozků tak, aby to vedlo k optimálním výsledkům.

Nejsme chudým národem a mnoho z nás pocituje naši relativní opožděnost ve vývoji jako skutečnost, kterou si nezasloužíme. Když nám říkali, že stát doplácí na naše každodenní potřeby, mnoho z nás mělo dojem, že je to nesmysl. Zdravému rozumu je totiž zřejmé, že člověk plný sil a schopností pracovat, vykonávající jakékoli povolání, vydělává nejen na sebe, ale přináší také zisk podniku, v němž pracuje. Známe rovněž země, které nemají ani takové přírodní zdroje, ani tak kvalifikované pracovní síly jako Polsko, a přece dosahují vyšší úrovně hospodářského růstu. Jedno je jisté: nebyla to neexistence skutečných základů, co způsobilo stagnaci našeho hospodářství, ale příčiny tkví v uspořádání těch jevů, s nimiž si hospodářské vedení nedokázalo poradit.

Jak tedy využít oné velké chuti do smysuplné a věcné práce, která by přinášela viditelný efekt, chuti, jež byla posílena změnami realizovanými VII. plénem strany? Zamysleme se nad několika nejdůležitějšími otázkami a uvažujme o metodách, jak je řešit. Na prvním místě je třeba zdůraznit význam vedení. Plyne to nejen ze skutečnosti, že naše hospodářství je centrálně plánováno a řízeno. Vyplývá to rovněž z faktu, že v té etapě vývojového procesu socialistického systému, v níž se nyní nacházíme, je politické vedení a jeho kvalita faktorem, který formuje morální atmosféru kolektivního života. Existuje intenzivně pocíťovaná potřeba vytvořit podmínky, v nichž by na vedoucí místa přicházeli zpravidla ti, kteří mají meritorní kvalifikaci. Existuje intenzivně pocíťovaná potřeba společenské disciplíny a skoncování se zneužíváním pravomoci i s obvyčejným chuligánstvím, potřeba zavedení takových hodnotících kritérií, která by vyzvedla věcnou a kompetentní práci, odměňovala iniciativu, a nikoli pasivitu. Takovou atmosféru může navodit pouze politické vedení svým postojem a příkladem.

Řízení hospodářství je do značné míry řízením lidí, kteří uvádějí jeho ekonomické a technické mechanismy do pohybu. Je možné disponovat vynikajícím technickým vybavením, je možné vyměšlet logické systémy plánování a řízení i logické systémy organizace, jestliže však tyto systémy nebudou odpovídat snahám zaměstnanců, jestliže nebudou uspokojovat jejich aspirace a neumožní jim uspokojovat jejich potřeby, nebudou prostě uve-